

BeeHive

השיח ברשתות החברתיות במזה"ת

עורכים: ד"ר הראל חורב, הדס סופר שבתאי

כרך 3, גיליון 8-9, ספטמבר-אוקטובר 2015

תוכן עניינים

1	תגובות, הסתה וארגון ברשתות החברתיות הפלסטיניות לנוכח ההסלמה
4	אסון החג' במנא – הרשתות החברתיות הסעודיות בשירות "המשחק הגדול" נגד איראן
7	הדרך לקלפי מדממת
10	חרם צרכנים נגד יצרניות הרכב האיראניות ברשתות החברתיות
12	משהו לא מריח טוב – "מחאת הזבל" בלבנון

דבר העורכים

הדסק לחקר רשתות חברתיות שמח להגיש לכם גיליון כפול וחגיגי של **ביהייב**, במלאת שנתיים לפעילותו. גיליון זה מנתח את שיח הרשתות החברתיות הפלסטיניות על רקע אירועי הטרור של החודש האחרון; סוקר את הלכי הרוח ברשתות הסעודיות והאיראניות בעקבות אסון החאג' במכה בסוף ספטמבר; עוקב אחר הזעזועים הפוליטיים הפוקדים את טורקיה בשבועות האחרונים ותפקידן של הרשתות החברתיות בליבוי הרוחות; דן בחרם הצרכנים האיראניים נגד יצרניות הרכב המקומיות, שהינו אחת מהשלכותיו הכלכליות-חברתיות העקיפות של הסכם הגרעין, ובוחן את 'מחאת הזבל' בלבנון והשלכותיה הפוליטיות.

קריאה מהנה!

תגובות, הסתה וארגון ברשתות החברתיות הפלסטיניות לנוכח ההסלמה

ד"ר הראל חורב ומורן לבנוני

בין רצף הפיגועים שפוקדים את ישראל לבין הנעשה ברשתות החברתיות הפלסטיניות מתקיימים מזה כמה שבועות יחסי גומלין הדוקים. הרשתות החברתיות, ובראשם פייסבוק שהיא הפופולארית ביותר בקרב הפלסטינים, מבטאות בימים אלו תחושות אותנטיות של זעם ושל שיח אקטיביסטי בקרב פלסטינים רבים. הלהט שמאפיין שיח זה מאפיל על מידת הזעם שהייתה שמורה עד כה לאירועים הקשים של מלחמות האזרחים בסוריה ובתימן, ושובר את הקו הפאסיבי והפטאלי – התקווה לפתרון המצוקות הפלסטיניות בידי האל ולא בידי אדם – שאפיין עד לא מזמן את הרשתות הפלסטיניות. עם זאת, הרשת איננה רק משקפת, פסיבית לכאורה, של הלכי רוח, שכן היא נותנת ביטוי גם לתפקידם האקטיבי של גורמים, חלקם מהשטחים, חלקם מישראל וחלקם מחו"ל, המנצלים אותה כדי להלהיט את הרוחות עוד יותר. גורמים אלו מעודדים את תרגום הזעם הרשתי לפעולה ממשית ברחוב, בין אם על ידי מפגעים יחידים ובין אם בהתעמתויות עם ישראל ועם הרשות הפלסטינית, שגם בארגון וניהולן יש לרשת תפקיד מרכזי.

בישראל נהוג לציין את פתיחת ההסלמה הנוכחית עם רציחתו של אלכסנדר לבלוביץ' ז"ל באבנים שהושלכו על רכבו ב-13 בספטמבר. ככל שהרשתות החברתיות משקפות זאת, נקודת המפנה מבחינת הפלסטינים הייתה מעט מאוחרת יותר. היא התחוללה בעקבות פיגועי הדקירה שביצעו מהנדס רפיק חלבי מאל-בירה, שרצח את

הרב נחמיה לביא ואת החייל אהרון בנט ז"ל, ושל פאדי עלואן מעיסאווייה, שדקר נער בן 15. עם היוודע דבר הפיגועים הוקמו דפי פייסבוק לזכרם של שני המחבלים,¹ ועל קירותיהם העלו הכותבים ניחומים וקריאות לנקמה. בלטה העובדה, שגולשים רבים חרגו ממידת הזהירות המאפיינת בדרך כלל את השיח של גולשים פלסטינים החוששים שיבולע להם מזרועות הביטחון הישראליים והפלסטינים, ונתנו דרור לתחושותיהם הקשות ביותר.

כך, בתוך שעות התחוללה נקודת המפנה וממצב של רגיעה יחסית הוצפה הרשת בקריאות להקרבה עצמית (אסתשהאד) ולחידוש האנטיפאדה. ביטוי לכך ניתן בהפצתן של תגיות כגון "האנטיפאדה החלה" ו"ירושלים מתנגדת" (אל-קדס תתקאום),² ובקריאות כגון זו של עסאם, סטודנט להנדסה אזרחית מעזה, שכתב: "מה ישחרר את ארצי מלבד מהפכה".³ דמותם של חלבי ועלואן מילאה תפקיד ברור בהלהט השיח ובסמליו. תמונתו של חלבי נוסק את ראשו של אבי חברו, דיאא תלחמי, איש הג'יהאד האסלאמי מהעיירה דורא שליד חברון, שנהרג מירי חיילי צה"ל ב-21 בספטמבר לאחר שהשליך מטען על גיפ צבאי בצומת חרסא, הפכה ויראלית והופצה לכל עבר כאות שבישר על הבאות ועל השיוך של המחבל ל"משפחת ההקרבה".

בנוסף לפרסומים הקשורים בדמותם של שני המחבלים, הועלו ברשתות ובאפליקציות ייעודיות (כגון קודס טי.וי המזוהה עם חמאס) שהתעוררו לחיים עם ההסלמה, גם דיווחים, חלקם מפוברקים, המתארים, לדוגמה,

היתקלויות בין כוחות הביטחון הפלסטינים לבין מתנחלים, לצד מתן הוראות לגולשים. מטרתם של דיווחים שכאלו היא משולשת: ראשית, להלהיט את הרוחות עוד יותר באמצעות הסתה; שנית, לשמש כאמצעי הדרכה לביצוע פיגועים בנוסח "כך תדקור יהודי באופן היעיל ביותר שיביא למותו" (אזורי נעיצת הסכין, משיחתו ברעל וכדומה); שלישית, הרשתות והאפליקציות משמשות כמכשיר קשר לא-מצונזר של שיח רב-צדדי המכווין מפגינים לעבר נקודות ספציפיות בהם מתחוללים עימותים עם כוחות הביטחון הישראליים ומקבל מהם היזון-חוזר על הנעשה. הדבר מקנה יתרון לגורמים כגון חמאס שתשתיות הטרור שלהם מפורקות באופן שיטתי, אך כנראה גם לפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל, המנסה להותיר חתימה נמוכה של פעילות ההסתה שלו כדי לא להסתבך עם רשויות החוק בישראל.

מהקיר לזכרו של מהנדס חלבי - נערים מכינים בקבוקי תבערה

משתתפי השיח הפלסטיני מרבים לקרוא להצטרפות כוחות הביטחון של הרשות לפעולות כנגד ישראל וכן להגברת הפעולות של ארגוני השטח הלא-סדירים של הפתח (תנזים/חללי אל-אקצא), חמאס, הג'יהאד האסלאמי וכיוצא באלה.⁴ בין הכותבים ניתן למצוא לעתים גם כאלו שכנראה משרתים בכוחות הביטחון הפלסטינים, למשל, מוחמד אל-כרנז, המציג תמונה של כוחות הרשות פרוסים במחנה הפליטים אל-פואר שבקרבת חברון ומסרבים, לכאורה, להתפנות משם כל עוד כוחות צה"ל מאיימים על המחנה.⁵

המציאות הנוכחית מציבה את הרשות הפלסטינית במצב קשה בין הפטיש לסדן. מצד אחד, היא איננה מעוניינת באובדן שליטה, וערה להשלכות ההרסניות שיהיו לכך על הרחוב הפלסטיני בכלל ועליה בפרט. היא מודעת היטב לעובדה שמאחורי חלק מהאירועים (כגון רצח הזוג הנקין) וההסתה שהובילה אליהם ניצבת חמאס שמנסה זה שנים לערער את שליטת הרשות בגדה. לפיכך היא נוקטת בצעדי מניעה מדוידים שימנעו התדרדרות לאנרכיה בנוסח האנתיפאדה השנייה, ושיתוף הפעולה היעיל עם כוחות הביטחון הישראליים נמשך. מצד שני, הרשות, ובראשה אבו מאזן, מנסים לשמר את הרלוונטיות שלהם ברחוב הנשחקת במהירות. לשם כך מאמצת הרשות במישור ההצהרתי והדיפלומטי עמדה מתריסה כלפי ישראל, תוך ניסיון להציג איחוד שורות עם שאר הפלגים הפלסטינים. ביטוי לגישה זו נמצא הן בתקשורת הקונבנציונאלית והן ברשתות החברתיות. כך לדוגמה, דף הפייסבוק של הטלוויזיה הפלסטינית מעלה בימים האחרונים דיווחים המראים את חיילי צה"ל מבצעים חיפושים בליווי כלבים, ותמונות הרס שהתחולל, לכאורה, בעקבות סריקות ישראליות בשכם. הדף גם מרבה להציג את תמונת מסגד כיפת הסלע המשמש כידוע כמוטיב מרכזי בהסלמה הנוכחית – עם הכיתוב "בליבנו לנצח".⁶ בשטח עצמו מנסה הרשות לאפשר "שחרור קיטור" ולהתיר במידה מסוימת את הרסן מעל פעילות הפלגים הלא-סדירים. במקרה של התנזים המזוהה עם הפתח יש לכך גם חשיבות מבחינת חיזוק הקשר הלא-פורמאלי של הרשות עם הרחוב. ואומנם, נוכחותו הרעשנית של התנזים, המלווה בירי כבד ברחובות חברון, ראמאללה ושכם, גברה משמעותית בזמן האחרון ומתועדת בשלל סרטונים המופצים ברשת.

יש להדגיש כי לצד התלהטות הרוחות והקריאות ברשת לפיגועים והתקוממות, ממשיכים להופיע פרסומים של צעירים וצעירות המבטאים קו שאותו ניתן לזהות זה זמן רב ברשתות הפלסטיניות של כמיהה לשגרה ו'נורמאליות'. הלכי רוח שכאלה באים למשל לידי ביטוי בפרסומי תמונות סלפי עליזות, בברכות פרוזאיות ובתיאורים רגועים ואופטימיים של יפי הבריאה. כך לדוגמה, דף הפייסבוק של זהור מאיאלה, פעילה חברתית מצור-באהר – אחד הכפרים הבולטים ביותר בהסלמה הנוכחית – בו היא מתארת את נסיעתה בשלווה הפסטורלית בין כרמי הענבים על הדרך מירושלים לחברון, המזכירה לה נסיעות דומות בארצות הברית.⁷

לסיכום, ישנו מתאם ברור בין האירועים בשטח לבין השיח ברשתות החברתיות הפלסטיניות. הרשתות והאפליקציות מבוססות הטלפונים החכמים חושפות בהסלמה הנוכחית את יתרונותיהן בסגירת פערים מבצעיים באופן יעיל, זול, ופשוט לביצוע. ועם זאת, נוכח עוד דוגמה עדכנית להשלכות שיש למהפכת הרשתות, עלינו לזכור – לאור ניסיון העבר במצרים, בתוניסיה ואפילו ב"מחאת הקוטג'" בישראל – שלעוצמתה המתפרצת של מחאה מבוססת-רשתות יש את נקודות התורפה שלה. מחאות בהן הרשת ממלאת תפקיד חשוב נוטות להיות חסרות-ראש או לחילופין מרובות-ראשים. כך או כך, התוצאה היא זהה – אובדן דרך ויכולת לשמור לאורך זמן על המחאה במתכונתה הנוכחית, בשל היעדר הנהגה וארגון מסודרים יותר. ללא השתלטות של ארגונים פלסטיניים ממוסדים על התסיסה (לרבות כאלו המוקמים הד הוק, כפי שקרה למשל באנתיפאדה הראשונה), ייתכן מאוד שההסלמה הנוכחית לא תאריך חיים במתכונתה העכשווית. למען הסר ספק, אלה אינן בהכרח חדשות טובות, שכן החלפתו של המודל הקיים במודל הסלמה קיצוני יותר אפשרית גם היא.

אסון החג' במנא – הרשתות החברתיות הסעודיות בשירות "המשחק הגדול" נגד איראן ד"ר נחום שילה

ב-24 בספטמבר אירע אסון כבד באתר החג' מנא שבמכה. המוני עולי רגל נמחצו או נחנקו למוות בעת ששעטו לעבר האתר שבו מתבצע כמדי שנה טקס "סקילת השטן" באבנים. נכון לכתיבת שורות אלו, דווח על כ-1,100 הרוגים, מעל 900 פצועים וקרוב ל-1,000 נעדרים. אסון זה אירע שבועיים בלבד לאחר אסון נוסף במכה כאשר עגורן התמוטט באתר המסגד הגדול, המהווה חלק ממתחם הכעבה, וגרם למותם של 111 אנשים ולפציעתם של 394 נוספים.⁸ מספרם הגדול של עולי הרגל האיראניים שנפגעו באסון (נכון לכתיבת שורות אלו מדובר ב-464 הרוגים, ו-46 פצועים) גרר עימות מתוקשר בין סעודיה ואיראן, אשר השתלט גם על השיח ברשתות החברתיות, תוך שהוא מאפיל על הדיון במחדלים שבעטיים נגרם האסון.

הגם שהמלך סלמאן בן עבד אל-עזיז שמר על שתיקה רועמת בחשבונות הטוויטר והפייסבוק שלו ולא התייחס בהם כלל לאסון,⁹ עשו גורמי ממשל בכירים בסעודיה שימוש מסיבי ברשתות החברתיות בעקבותיו. שר החוץ, עאדל אלג'ביר, העביר שלושה מסרים עיקריים דרך חשבון הטוויטר שלו: הראשון - השלטונות עושים הרבה

שר החוץ הסעודי:
איראן מנצלת את אסון מנא לסגירת חשבונות
מדיניים ומעודדת מהומות במהלך החג'

למען עולי הרגל וימשיכו לעשות כן; השני - החקירה שעליה הורה יורש העצר, הנסיך מוחמד בן נאيف, תהא מעמיקה ויסודית וכל גורם הנושא באחריות לאסון ייתן על כך את הדין, והשלישי - איראן, המרימה קול זעקה ומאשימה את שלטונות סעודיה באסון, מנצלת בציניות את הסבל האנושי שנגרם כתוצאה ממנו לחיסול חשבונות מדיניים עם סעודיה, ומעודדת את עולי הרגל שלה לעורר מהומות במהלך החג'. התנהגותה זו של איראן, לדברי אל-ג'ביר, עולה בקנה אחד עם מעלליה ההרסניים בכל המזרח התיכון, ובמיוחד בסוריה ובתימן.¹⁰

שופרו של המשטר הסעודי, ערוץ הטלביזיה "אל-ערביה", גייס את נוכחותו ברשתות החברתיות לביסוס הטענה שגורם מרכזי לאסון הוא התנהגותם חסרת הרסן והפרועה של עולי הרגל האיראניים. לדף הפייסבוק של הערוץ הועלה סרטון הכולל תרשימים והסברים מהם עולה לכאורה שעולי הרגל האיראניים אשר שעטו לעבר אתר סקילת-השטן, לא התקדמו במסלולים המיועדים לכך והפרו את הנחיות והוראות כוחות הביטחון הסעודיים [בתמונה].¹¹

גם בצד האיראני לא נותרו הרשתות אדישות למתרחש בסעודיה.¹² בכירי המשטר, ובראשם המנהיג העליון, איתואללה עלי ח'אמנהאי, ניצלו את חשבונות הטוויטר והפייסבוק שלהם כדי לצאת במתקפה חריפה נגד בית המלוכה הסעודי. בציוצים שפרסם בחשבונות הטוויטר שלו באנגלית ובערבית, דרש ח'אמנהאי מערב הסעודית לשאת באחריות לאסון הכבד,

ואף שיגר אזהרה בוטה המאיימת בתגובה איראנית חריפה אם יפגינו שלטונות סעודיה חוסר כבוד כלפי עשרות אלפי עולי הרגל האיראנים, ולא ימלאו את חובתם להשיב את גופות ההרוגים לאיראן.¹³

מעבר לתגובות הרשמיות ניצלו הגולשים האיראנים את הרשתות החברתיות על מנת להביע זעזוע ממותם הטראגי של עולי הרגל, והאשימו את שלטונות סעודיה באוזלת יד שהובילה לאסון. הגולשים העלו לפייסבוק ולטוויטר תמונות וסרטונים מזירת האסון, שיתפו קריקטורות אנטי-סעודיות שהתפרסמו בעיתונות האיראנית

ויצרו האשטאגים בגנות שלטונות סעודיה, כגון: "מוות לבית סעוד", "סעודיה הורגת את עולי הרגל" ו"אוזלת היד של בית סעוד". כמו כן דרשו הגולשים להעמיד את ראשי השלטון הסעודי לדין בינלאומי, וקראו להחרים את העלייה לרגל למקומות הקדושים בערב הסעודית. תגובות הגולשים גלשו אף לגילויי עוינות וגזענות כלפי הערבים, תוך שימוש בכינויי גנאי המקובלים בקרב האיראנים ביחס לערבים, כגון: "אוכלי לטאות" ו"ערבים מלוכלכים".

בחזרה לשיח הסעודי, הממסד הדתי הרשמי והרשמי-למחצה בסעודיה נטל גם הוא חלק בשיח הרשתי בעקבות האסון. ראוייה במיוחד לציון תגובתו של השיח' ד"ר מוחמד אל-עריפי, איש דת הידוע בדעותיו הקיצוניות, שלעתים מתעמת עם המשטר ולעתים מיישר עמו קו. אל-עריפי נהנה מפופולריות עצומה בסעודיה בפרט ובעולם האסלאמי בכלל, ולראייה שלושה-עשר מיליון עוקביו בטוויטר ותשעה-עשר מיליון העוקבים בדף הפייסבוק שלו. אל-עריפי טען כי מוות במקום הקדוש לאסלאם – קל וחומר במהלך טקס "סקילת השטן" במנא – הוא המוות האצילי ביותר שמאמין יכול לבקש לעצמו. לפיכך, מי שמצא את מותו במהלך אירועי החג, השלים למעשה עד תום את מצוות העלייה לרגל. דבריו של עריפי, המתעלים את רגשות האבל והזעם לכיוון חיובי של הגשמה דתית ושל השלמה עם הגורל ורצון האל, הפכו ויראליים ברשתות החברתיות לסוגיהן, ובכך סייעו, למעשה, לשלטונות סעודיה לחמוק מהדרישות לשאת באחריות לאסון.¹⁴

גם ביקורת נוקבת על תפקוד השלטונות הסעודיים לפני, במהלך ולאחר האסון במנא באה לידי ביטוי ברשתות החברתיות. אולם ככלל ניתן לומר שרובה כנראה לא הגיע מצד גולשים המתגוררים בממלכה, אלא מצד גולשים הנמצאים מחוצה לה. עובדה זו ניכרה היטב גם בקרב אנשי הדת השיעים בערב הסעודית. השיח' חסן אל-צפאר, הנחשב לאחר ממנהיגי העדה השיעית במחוז המזרחי של המדינה, מילא פיו מים באשר לאסון ודף הפייסבוק שלו לא עסק כלל בנושא. לעומת זאת, השיח' עלי אל-אבראהימי, שמוצאו מהמחוז המזרחי ובימים אלו שוהה כנראה בעיראק או באיראן, תקף בחמת זעם את שלטונות סעודיה. בראיונות שהעניק לעיתונות האיראנית ואשר צוטטו ברשתות החברתיות טען אל-אבראהימי כי האסון אינו אלא טבח מתוכנן מצד ממשלת סעודיה, וכי המלך הסעודי אינו "שומר שני המקומות הקדושים" (בערים מכה ומדינה) אלא בוגד בהם, ולכן יש לדרוש התערבות בינלאומית להגנה על עולי הרגל.¹⁵

האופוזיציה הסעודית הלא-דתית במדינות המערב הגיבה אף היא ברשתות החברתיות לאסון. האנתרופולוגית הידועה, מדאווי אל-רשיד, המתגוררת ומלמדת בבריטניה תקפה בחשבון הטוויטר שלה את שלטונות סעודיה על כך שאינם נוטלים אחריות לאסון, והוסיפה שעבודות הפיתוח, הנעשות כביכול למען עולי הרגל, לא נועדו אלא להעשיר את כיסיהם של בני משפחת המלוכה.¹⁶ מיד בעקבותיה צייץ העיתונאי ואיש האופוזיציה הסעודי

עלי א'יל אחמד, מייסדו של "המכון ללימודי המפרץ" (Institute for Gulf Affairs) בווינגטון, בחשבון הטוויטר שלו: "לו הייתה החבורה השלטת בסעודיה חפה מפשע באסון מנא, הרי שהייתה מזמינה את האו"ם ואת ממשלות המדינות שמהן הגיעו עולי הרגל ההרוגים ליטול חלק בחקירת האירוע".¹⁷

לסיכום, השיח בנושא אסון מנא ברשתות החברתיות הסעודיות הוכתב במידה רבה על-ידי "המשחק הגדול", קרי, היריבות הגיאופוליטית והדתית הסעודית-איראנית. משום כך מצאו עצמם גורמי השלטון במחנה אחד עם הממסד הדתי הרשמי והרשמי למחצה, ואף החוגים הליברליים והאופוזיציוניים בתוך הממלכה העדיפו לשמור על שתיקה רועמת. אשר על כן נותרה האופוזיציה מחוץ לממלכה לבדה במערכה הרשתית, והייתה היחידה אשר מתחה ביקורת אמתית על השלטונות ברשתות החברתיות.

הדרך לקלפי מדממת חי איתן כהן ינרוג'ק

הבחירות הכלליות האחרונות שנערכו ב-7 ביוני 2015 לא הצליחו להביא ליציבות שלטונית בטורקיה. מפלגת הצדק והפיתוח (AKP) של ראש הממשלה דאוטאוולו (ומפלגת האם של הנשיא ארדואן) איבדה את שלטונה החד-מפלגתי, ותוצאות הבחירות חייבו אפוא את הרכבתה של ממשלה קואליציונית. אלא שגורמים רבים מנעו זאת: היריבות המרה בין ארבע המפלגות הגדולות בפרלמנט הטורקי (ה-AKP השמרנית, CHP הכמאליסטית-חילונית, ה-MHP הלאומנית וה-HDP הכורדית); הלחימה המתמשכת של הצבא נגד המחתרת הכורדית-PKK; ומכבש הלחצים שהפעיל ארדואן על דאוטאוולו לקיים בחירות חדשות ב-1 בנובמבר, על מנת להשיב ל-AKP את שלטונה החד-מפלגתי. סוגיות אלו עוררו עניין רב ברשתות החברתיות הטורקיות.

ב-20 ביולי 2015, בשיאו של המשא ומתן הקואליציוני, ביצע דאע"ש פיגוע טרור בעיירה סורוץ', בסמוך לגבול הסורי. הפיגוע גרם למותם של 32 אזרחים טורקים, רובם ממוצא כורדי, אשר היו בדרכם עם סיוע הומניטרי לעיר קובאני ששחררה לא מכבר מכיבוש דאע"ש. תוצאותיו ההרסניות של הפיגוע הציבו אותו במרכז שיח הרשתות החברתיות. מרבית הגולשים הזדהו עם הקורבנות, וברוח זו העלו תמונות של פרחי ציפורן תחת הסיסמה "יש טבח בסורוץ'" (בתמונה).¹⁸ לעומתם, מיעוט של גולשים לאומנים טורקים ביטאו שמחה

ושביעות רצון ממותם של הכורדים, תחת הסיסמה "יש ניקיון בסורוץ'".¹⁹ האווירה המתוחה ברשתות הוחרפה לאחר שהפנו ה-PKK ו"המפלגה הדמוקרטית של העמים" (HDP) הכורדית אצבע מאשימה כלפי ממשלת טורקיה. הם קבעו כי זו אחראית לפיגוע משום שהיא עוצמת את עיניה לנוכח פעילות דאע"ש בשטחה של טורקיה. גם ברשתות החברתיות טענו גולשים רבים כי אנקרה נושאת באחריות לפיגוע, והעלו תאוריות קונספירציה שונות לפיהן קיים קשר סמוי בין הממשל באנקרה לבין דאע"ש. זאת ועוד, על רקע הזעם ברשתות וברחוב הכורדי יצאו אנשי ה-PKK למסע נקמה נגד שוטרים טורקים בדרום מזרח המדינה. בתגובה פתחה ממשלת טורקיה במבצע צבאי רחב היקף נגד דאע"ש וה-PKK כאחד, אם כי עיקר האש הופנתה כלפי המחתרת הכורדית.

תגובות הרשתות למבצע היו חלוקות. מצד אחד הביעו תומכי הממשלה מזה והלאומנים הטורקים מזה שביעות רצון מהמהלך, ורבים מהם קראו לשים קץ לתהליך השלום עם הכורדים, המתנהל בפועל מאז שנת 2009. תומכי המבצע אף תיארו אותו כמערכה שמנהלת טורקיה לא רק נגד ה-PKK ודאע"ש, אלא כנגד מדינות מכל רחבי העולם המספקות, כביכול, סיוע לשני הארגונים הללו

(בתמונה). מצד שני האשימו הכמאליסטים והכורדים את הנשיא ארדואן בניצול ציני של רצח השוטרים כאמתלה ליציאה למבצע הצבאי, וזאת במטרה לזכות בתמיכת הלאומנים הטורקים בבחירות הקרבות ובכך להבטיח את מטרתו לכונן מחדש שלטון חד-מפלגתי בטורקיה.

האשמות אלו תפשו תאוצה ברשתות החברתיות בעקבות התבטאויותיהם של ארדואן וראש הממשלה דאוטאולו בעצרת המונית שיזמו השניים באיסטנבול, לציון העלייה הדרמטית במספר ההרוגים מקרב החיילים הטורקים במבצע. העצרת, שאמורה הייתה להיות ממלכתית ואורגנה תחת הסיסמה "קול אחד נגד הטרור",²⁰ לבשה עד מהרה אופי פוליטי ומפלגתי עם קריאתו של ארדואן "לשלוח לפרלמנט הטורקי נציגים מקומיים ולאומיים",²¹ ואמירתו המפורשת של דאוטאולו כי על הציבור לתת מנדט לממשלה חד-מפלגתית ולהשאיר את המפלגה הכורדית מתחת לאחוז החסימה.²² ברשתות הפיצו תומכי ארדואן את קריאתו, בעוד שמתנגדיו האשימוהו באפליה ושבטנות וטענו כי ארדואן גרר את טורקיה למבצע צבאי בשם אינטרסים מפלגתיים. עם זאת יש לציין, כי לנוכח חילופי האש הכבדים והאבדות הרבות, נותרה בשלב זה הביקורת כלפי הממשלה מוגבלת ומתונה באופן יחסי. למרות התנגדותם למבצע הצבאי, חשו גולשים רבים צורך להביע הזדהות לאומית, ואת עמודי הרשתות מילאו תמונות הדגל הטורקי ולוויות החללים.²³

העמקת המבצע הצבאי הטורקי לעיירה ג'יזרה שבמחוז שירנאק שבדרום מזרח המדינה, הסעיר את הרוחות מחדש. בצל הצנזורה הכבדה סוקר המבצע באופן שטחי בלבד בתקשורת הממסדית, ולכן שוב הפכו הרשתות החברתיות לצינור מידע מרכזי בטורקיה על המתרחש. תחת התגית "ג'יזרה" הופצו ברשתות תמונות קשות לצפייה של הרוגים והרס, וגולשים רבים, ככל הנראה ממוצא כורדי, כינו את המבצע טבח.²⁴ מנגד הטילו רבים מהגולשים הטורקים ספק באמינות התמונות, וטענו כי הללו לקוחות ממלחמת האזרחים בסוריה (שתמונותיה הקשות אכן משמשות לגניבת דעת בקונפליקטים שונים באזור שהאחרון שבהם היה מבצע צוק איתן ברצועת עזה). יתר על כן, בצעד של מגננה נוכח השיתוף המסיבי של התמונות ברשת, הלבישו לאומנים טורקים את הציפור המפורסמת של טוויטר במדי PKK עם רובה (בתמונה).

המדינה היא הרוצחת

על רקע הלחימה המתמשכת תכננו המפלגה הכורדית וארגונים לא-ממשלתיים אחרים "עצרת למען השלום" באנקרה ב-10 באוקטובר. רבבות תומכים פקדו את תחנת הרכבת בבירה בדרכם לכיכר "סיחח'יה", שאובטחה לקראת העצרת. אלא שתכניתם סוכלה בשני פיגועי התאבדות שהרעידו את הארץ ונחשבים למתקפת הטרור הגדולה ביותר בהיסטוריה של טורקיה, עם 105 הרוגים ו-441 פצועים נכון לכתיבת שורות אלו.²⁵ שלא במפתיע, סחפו תוך זמן קצר הפיגועים את הרשתות ותמונות מהזירה הופצו בזמן אמת. שוב הושלכו חציהם של גולשים רבים לעבר מנהיגי המדינה, תחת סיסמאות כמו "זהות הרוצח ידועה", "המדינה היא הרוצחת" ו-"AKP היא הרוצחת".²⁶ הזעם התפשט גם לרחובות, שעה שמפגינים רבים מילאו את רחוב אסתקלאל הסמוך לכיכר טקסים, בנושאם כרזות שנשאו את הסיסמאות שהופצו תחילה ברשתות (בתמונה). בין היתר, הייתה זו הוכחה עדכנית נוספת לקשר שבין הרשתות לבין פעילות ברחוב עצמו.

מנגד דבקו כמה מתומכי הממשלה בתיאוריית קונספירציה כי ה-PKK היא האחראית לפיגוע מתוך שאיפתה לפגוע באחדות העם.²⁷ לצד חילופי ההאשמות הכבדים, העדיפו גולשים טורקים מכל קצות הקשת הפוליטית

להעלות תמונות המנציחות את המתקפה ומבכות על השלכותיה. תמונה משמעותית אחת הייתה: "אנקרה 10.10.15". במשחק מילים זה חילקו הגולשים את שמה של הבירה לשני חלקים: המילה "an" שמשמעותה היא רגע ו-"קרה", שהינה מילה נרדפת לצבע השחור, ובחיבור – "רגע שחור".²⁸

לסיכום, טורקיה חווה בימים אלו תקופה מטלטלת שכמותה לא ידעה מעולם. נראה כי חוסר היציבות המלווה אותה – הן בשלטון והן בתהליך השלום מול הכורדים – עלול להימשך עד שתוכרזנה תוצאות הבחירות בתחילת נובמבר. אפשר להניח כי עד אז יוסיפו היחסים בין הממשל להנהגה הכורדית ולקבוצות נוספות בחברה הטורקית להתדרדר. גילויי העוינות בתקשורת הממסדית המגויסת ושנאת החינם המופצת ברשתות החברתיות עלולות אפוא להעמיק את הקרע בחברה הטורקית.

חרם צרכנים נגד יצרניות הרכב האיראניות ברשתות החברתיות

ד"ר רוז צימט

בראשית אוגוסט השיקו גולשים איראנים ברשתות החברתיות יוזמה לחרם צרכנים על שתי יצרניות הרכב האיראניות הגדולות, "איראן ח'ודרו" ו"סאיפא", בתביעה להוזיל את מחירי רכביהן החדשים, וקראו לאזרחים להעדיף במקומן רכבים מתוצרת מערבית. אין זו הפעם הראשונה שיוזמה לחרם צרכנים נגד חברות הרכב האיראניות מתארגנת ברשתות החברתיות. בשנים האחרונות השיקו גולשים כמה דפי פייסבוק שקראו להחרמת מכוניות מתוצרת איראן בשל מחירן הגבוה ואיכותן הירודה,²⁹ אולם יוזמות אלו לא צברו תאוצה ולא זכו לסיקור התקשורתי המשמעותי המלווה את המחאה הנוכחית. אפשר לשער שהפעם תפשה המחאה תאוצה לאור הדיווחים בנוגע לכוונת חברות רכב מערביות לחדש את פעילותן באיראן, בעקבות הסכם הגרעין והסרת הסנקציות הצפויה.

באיראן, שהינה יצרנית הרכב הגדולה ביותר במזרח התיכון, מהווה תעשיית הרכב כ-10% מהתוצר הגולמי המקומי. אמנם, תעשייה זו נפגעה קשות בשנים האחרונות כתוצאה מהסנקציות והמשבר הכלכלי, אך הצליחה להתאושש לאחר חתימת הסכם הביניים הגרעיני בסוף 2013 ורשמה זינוק של למעלה מ-50% בייצור.³⁰ בעקבות החתימה על הסכם הגרעין בחודש יולי החלו חברות רכב אירופיות ומזרח אסייתיות לבחון אפשרויות לחזור לשוק האיראני ולהקים מפעלי ייצור במדינה. באם תעשנה כן, הן צפויות להתחרות לא רק מול החברות האיראניות, אלא גם מול יצרניות סיניות זולות, שמכוניותיהן חדרו בשנים האחרונות לשוק האיראני.

היוזמה לחרם הצרכנים הושקה בשבועות האחרונים ברשת החברתית **טלגרם (Telegram)** הנחשבת לאפליקציית המסרונים המאובטחת ביותר בטלפונים הסלולאריים ונפוצה מאוד בקרב אזרחי איראן המייחסים חשיבות מיוחדת ליכולות האבטחה של המערכת, לנוכח מאמצי המשטר לעקוב אחר התעבורה ברשתות. המחאה כללה קריאות לאזרחים להימנע מרכישת רכבים חדשים מתוצרת מקומית עד לכניסת החברות הזרות לאיראן. מסרונים רבים שהופצו טענו כי "יצרניות הרכב הבינו שאף אחד לא יקנה את מכוניותיהן לאחר שתוסרנה הסנקציות ומכוניות אירופאיות וקוריאניות תיפנסנה לשוק". אחד מכותבי המסרונים ציין לדוגמה שהתכוון להחליף את רכבו ברכב חדש, אך ויתר על הרעיון בעקבות יוזמת החרם.

בהמשך התפשטה המחאה גם לתגובות הגולשים באתרי החדשות. גולשים רבים הלינו לא רק על מחירי הרכבים מתוצרת מקומית, שנעים לרוב בין עשרים לארבעים מיליון תומאן (כ-6,000 עד 12,000 דולרים), כי אם גם על איכותם הירודה. אחד הגולשים כתב שהבעיה המרכזית היא שמכוניות מדגם 2015 נמכרות עם טכנולוגיות משנות התשעים. גולש אחר טען שמכונית חדשה דורשת תיקון תוך שישה חודשים בשל איכות חלקיה הירודה. חלק מהגולשים הביעו ספק בנוגע להצלחת המחאה ואחד מהם הלך כי האיראנים נוהגים לקנות דווקא כאשר המחירים מתייקרים וכי הם ירכשו גם מכוניות זרות במחיר כפול.³¹ מנגד, תגובות הגולשים כללו גם קריאות להרחיב את החרם גם לתחומים נוספים, כגון דיור ומזון.

במחצית אוגוסט התרחבה המערכה גם לרשת הפייסבוק עם השקת דף בשם: "קניית רכב 0 [ק"מ] אסורה". הדף כולל דיווחים מהעיתונות על מחאת הצרכנים, השוואת מחירי רכבים חדשים מתוצרת זרה ומקומית וקריאות לאזרחים להצטרף לחרם.³²

יצרני הרכבים נאלצו להגיב למחאת הצרכנים, אף כי דחו את הדרישה להורדת מחירים. יו"ר ארגון יצרני הרכב האיראנים, אחמד נמתבחי, הסביר כי מחירי הרכבים תלויים בתנודות בשערי מטבע החוץ, ולפיכך אין לצפות להורדת מחירים בזמן הקרוב ואף ייתכן שהמחירים יעלו עוד יותר. הוא העריך כי מחאת הצרכנים לא תשפיע על שוק הרכב, בהתחשב בכך שאין כל שינוי בדרישה לרכבים

קניית מכונית 0 [ק"מ] אסורה

מתוצרת מקומית. פרשנים כלכליים קבעו אף הם שהציפייה להורדת מחירים בזמן הקרוב אינה ריאלית. הכלכלן הבכיר סעיד לילאז העריך כי בתנאים הכלכליים הנוכחיים אף חברה זרה אינה מסוגלת לייצר רכבים באיראן, ואין, לפיכך, תחליף לרכבים מתוצרת החברות המקומיות. עם זאת, הוא גילה הבנה למחאת הצרכנים, ותלה את האחריות לזעם הקוחות בהתנהלות החברות האיראניות בשנים האחרונות. הוא ציין כי יצרניות הרכב צריכות להתנצל בפני לקוחותיהן על כך שסיפקו להם שירותים באיכות ירודה ולא עמדו בהבטחות שחילקו טרם מכירת הרכב.³³

העובדה שהמחאה נגד יצרניות הרכב התנהלה עד כה בעיקר ברשת טלגרם, מסבה את תשומת הלב להתרחבות השימוש ברשת זו באיראן. כחמישה מיליון איראנים משתמשים באפליקציה, וזינוק משמעותי נרשם בשנה האחרונה, בעיקר לנוכח בעיות טכניות בהן נתקלו אזרחים איראנים בשימוש באפליקציות דומות ברשתות הסלולאריות, ובראשן Viber (הישראלית במקורה).³⁴ הפופולריות הגדלה של טלגרם באיראן ניכרה היטב ביולי האחרון, בעקבות האטה במהירות הגלישה באפליקציה, שנמשכה מספר שבועות ועוררה תגובות נזעמות מצד הגולשים. בתגובה הטילה טלגרם את האחריות למהירות הגלישה האיטית על הספקים המקומיים באיראן שניסו, לטענתה, להגביל במכוון את תעבורת הרשת.³⁵ שלטונות איראן דחו מצדם את הטענות והכחישו כי בכוונתם לחסום את השימוש ברשת.³⁶

מוקדם להעריך האם חרם הצרכנים נגד יצרניות הרכב יצליח בסופו של דבר להביא להורדת מחירי הרכבים באיראן. אמנם, נציגויות הרכב המקומיות דיווחו כי מאז הושקה המערכה ירד היקף עסקאות הרכב ב-50% בקירוב,³⁷ אך לא ברור אם אכן קיים קשר ישיר בין השניים. בכל מקרה, לאחר שנים שבהן נמנעה מאזרחי איראן גישה נוחה למוצרי צריכה מתוצרת מערבית, צפויות הסרת הסנקציות וחזירת החברות המערביות לאיראן לעודד תחרותיות בשוק המקומי ולהגביר את הדרישה להורדת מחירי התוצרת המקומית ושיפור איכותה. מדובר, אפוא, באחת מהשלכותיו הכלכליות-חברתיות העקיפות של הסכם הגרעין, מהסוג שלרוב אינו זוכה לבמה בתקשורת המסורתית המתמקדת בהיבטיו הביטחוניים. הרשתות החברתיות מציעות לפיכך הצצה ייחודית להשפעותיו הישירות של הסכם הגרעין על אורח חייהם של אזרחי איראן, ובו בזמן מאפשרות למובילי המחאות למקסם את התועלת מן השינוי.

משהו לא מריח טוב – "מחאת הזבל" בלבנון

ד"ר מיכאל ברק

ההתמרמרות הגוברת בקרב צעירים בלבנון מאזלת ידו של הממשל בטיפול בסוגיות הבוערות במדינה, ובייחוד תופעת השחיתות הרווחת בדרגי ההנהגה והשיתוק הפוליטי הפוקד את המדינה מזה למעלה משנתיים,³⁸ הגיעה לשיא חדש ביולי השנה. במוקד המשבר, הפעם, הררי הזבל שנערמו בדרום ביירות במשך תקופה ארוכה כתוצאה מסגירת אתר פינוי אשפה מרכזי באזור, וחוסר יכולתו של הפרלמנט הלבנוני להביא לפתרון הבעיה. על רקע המפגע התברואתי החמור יזמו גולשים לבנוניים צעירים מחאה רשתית, אשר גלשה תוך זמן קצר אל הרחוב ואף הובילה להתנגשויות אלימות עם כוחות הביטחון הלבנוניים, שבמהלכן נהרג מפגין ועשרות נפצעו.

המחאה הרשתית, אשר לוותה בסיסמה "אתם מסריחים" (טלעת ריחתכם),³⁹ ביטאה היטב את הסלידה המצטברת בקרב צעירי לבנון כלפי ראשי המדינה, והייתה בבחינת אנלוגיה למצב השורר במדינה גם בתחומים רבים אחרים (בתמונה). כך, מלבד קובלנות על ההזנחה הפושעת של התושבים,⁴⁰ ותביעות למציאת פתרון למשבר התברואתי,⁴¹ העיר אחד הגולשים כי "הזבל אינו מבדיל בין מוסלמי לנוצרי, בין סוני לשיעי או בין

מארוני לדרוזי", שכן הוא מבטא את תחושת המיאוס מהממשל המשותפת לכלל העדות.⁴² גולשים נוספים ייחלו לנפילת "ממשל הזבל [...] שאינו מספק מים או חשמל".⁴³ יש לציין כי מהשיח הרשתי לא נעלמה גם ביקורת כלפי אזרחי לבנון ואחריותם הפוליטית למחדל, כפי ששיקפה זאת אחת מסיסמאות הגולשים: "העם הלבנוני קוצר היום את חבילות הזבל שזרע בקלפיות".⁴⁴

המחאה הרשתית התפשטה תוך זמן קצר מהמרחב האינטרנטי לפעילות חברתית-סביבתית מקיפה. קבוצות פעילים שהתארגנה תחת השם "אתם מסריחים" הצהירה כי פעיליה שוקדים על קמפיין התרמה מקוון שמטרתו לגייס סכום של כ-22 אלף דולר לקידום המאבק התודעתי בדבר חשיבות השמירה על איכות הסביבה, הצורך בפתרון הולם לבעיית האשפה המצטברת, וחובת העמדתם לדין של פוליטיקאים לבנוניים בגין בזבז כספי ציבור שלא כדין.⁴⁵

"משבר האשפה" השפיע גם על היחסים הפוליטיים במדינה. חלק מהגולשים טענו כי הכוח המניע מאחורי הקמפיין הוא לא אחר מאשר חזבאללה ואיראן. לדידם, אף על פי שחזבאללה נוטלת חלק בממשלה הנוכחית, היא שואפת להפילה ולהשתלט באופן סופי על המדינה. אחד הגולשים צייץ בטוויטר כי "לאחר בגדאד, צנעא, דמשק וטריפולי, ניצבת בירה ערבית נוספת (קרי, ביירות) בפני נפילה לידי השיעים".⁴⁶ גולש אחר העיר בציניות כי "בעקבות משבר הזבל ולאות סולידאריות עם קמפיין 'אתם מסריחים', תשנה חזבאללה את שמה ל-"חזב-זבל" (מפלגת הזבל).⁴⁷ פעילי הקמפיין, יש לציין, מיהרו להכחיש טענות אלו, בהבהירם כי הם פועלים לטובת העם הלבנוני כולו.

לאחר מסע הסברה נרחב ברשתות החברתיות יזמו פעילי "אתם מסריחים" עצרת מחאה המונית בביירות ב-22 באוגוסט. ההפגנה התדרדרה לכדי עימותים קשים בין מפגינים לשוטרים והסתיימה במותו של מפגין ועשרות פצועים. פעילים רבים תיעדו את האלימות במכשיריהם הניידים והפיצו את העדויות ברשתות החברתיות, לצד ביקורת חריפה על עוצמת הכוח שהופעל כנגדם

מצד כוחות הביטחון.⁴⁸ גם בקרב חוגי הממשל עוררה האלימות שאת נפש. ג'ובראן באסל, שר החוץ וההגירה הלבנוני ומנהיג המפלגה הפטריוטית, צייץ בטוויטר: "איזו מדינה משליכה אשפה על אנשיה ויורה בהם בעודם מפגינים? האם לא די לנו בפסולת המדינית? מי יישא באחריות לאלימות המוגזמת?".⁴⁹

"משבר הזבל" ממשיך לצבור תאוצה גם בימים אלו. מאז סוף אוגוסט מובילים פעילי "אתם מסריחים" עצרות, הפגנות ואף שביתות רעב בדרישה לפטר את שר הסביבה, מחמד משנוק. ההד לו זכה המאבק מלמד, אפוא, כי למרות האיום הביטחוני על לבנון מצד דאע"ש וחרף השפעות מלחמת האזרחים בסוריה, מעסיקות את אזרחי לבנון גם מחאות אזרחיות. לרשתות החברתיות המלוות אותן תפקיד חשוב בהבאתן לתודעת הציבור.

- <https://www.facebook.com/%D9%85%D9%87%D9%86%D8%AF-%D8%AD%D9%84%D8%A8%D9%8A-432122420326675/timeline>¹
- ; https://twitter.com/saji_hi; <https://twitter.com/bayan1993> <https://twitter.com/adham922>²
- <https://www.facebook.com/profile.php?id=100007967827739&fref=ts>³
- <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=415973171940167&set=gm.405157479690835&type=3&theater>⁴
- <https://www.facebook.com/palestineTv>⁵
- <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1506085639712068&set=pcb.1506090439711588&type=3&theater>⁶
- https://en.wikipedia.org/wiki/2015_Mina_disaster⁷
- <https://www.facebook.com/KingSalman.KSA>⁸
- <https://twitter.com/kingsalman>⁹
- <https://twitter.com/adelaljubair>¹⁰
- <https://www.facebook.com/AlArabiya?fref=ts>¹¹
- תודתנו נתונה לחבר הדסק, ד"ר רו צימט, על הבאת תגובות הרשתות האיראניות לאסון.¹²
- https://twitter.com/khamenei_ir/status/647357295714811905¹³
- ראו למשל: <http://vb.n4hr.com/337855.html>; <https://www.youtube.com/embed/s82V23jgJRC>; <http://www.yanbufuture.com/vb/t695265.html>¹⁴
- <http://www.akhbarak.net/news/2015/09/25/7280172/articles/19877881/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B1%D8%B6%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%B9%D9%88%D8%AF%D9%8A%D8%A9-%D8%AA%D8%AD%D9%85%D9%84-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%83-%D8%B3%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B3%D8%A4%D9%88%D9%84%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D8%AC%D8%B2%D8%B1%D8%A9-%D9%85%D9%86%D9%89>¹⁵
- <https://twitter.com/MadawiDr>¹⁶
- <https://twitter.com/alialahmed>¹⁷
- #suructakatliamvar¹⁸
- #suructatemizlikvar #suructasenlikvar¹⁹
- #Terörekarsitekses²⁰
- Milli ve yerli vekil²¹
- “Davutoğlu: “1 Kasım’a kadar çok çalışacaksınız” CNN Türk, September 20, 2015²²
- [Accessed: October 7, 2015] <http://www.cnntrk.com/turkiye/davutoglu-1-kasima-kadar-cok-calissacaksiniz>²³
- #VatanimiziSizeBöldürmeyeceğiz #BayrakİnmezŞehitlerÖlmez #ŞehitlerÖlmezvatanbölünmez²⁴
- #CizredeKatliamVar #Cizre #CizreUnderAttack²⁵
- “Ankara saldırısındaki kayıp konusunda çelişkili rakamlar”, Hürriyet, October 12, 2015²⁶
- [Accessed: October 13, 2015] <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/30297918.asp>²⁷
- #BarışMitingi #Ankaradayız #KatilTC #KatilDevlet #KatilsinErdoğan #failibelli #KatilAKP²⁸
- #KanlıOyunKatilPKK²⁹
- #terörelanetliyoruz #terörelanetolsun #terörehayır #terörelanet #terörükiniyoruz³⁰
- <https://www.facebook.com/pages/%D8%AA%D8%AD%D8%B1%DB%8C%D9%85-%D8%AF%D8%A7%D8%AE%D9%84%DB%8C-%D8%AE%D9%88%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%B3%D8%A7%D8%B2%D8%A7%D9%86-%D9%88%D8%B7%D9%86%DB%8C/586881638096301>³¹
- <https://www.facebook.com/timeline/748285541948394-%D8%B3%D8%A7%D8%B2%D8%A7%D9%86-%D9%88%D8%B7%D9%86%DB%8C/586881638096301>³²
- <https://www.facebook.com/timeline/1638887609718277-%D8%B3%D8%A7%D8%B2%D8%A7%D9%86-%D9%88%D8%B7%D9%86%DB%8C/586881638096301>³³
- Nahid Kalbasi, “Have International Sanctions Crippled Iran's Auto Industry?”, *Breaking Energy*, June 4, 2015.³⁴
- “המערכה 'אל תקנו רכב' במרחב הווירטואלי”, *תאבנאכ*, 10 באוגוסט, 2015; *אפתאב ניז*, 10 באוגוסט, 2015.³⁵
- <https://www.facebook.com/pages/%D8%AE%D9%88%D8%AF%D8%B1%D9%88-%D8%B5%D9%81%D8%B1-%D9%85%D9%85%D9%86%D9%88%D8%B9/848106035297217?fref=ts>³⁶
- “תגובת ארגון יצרני הרכב למערכה “קניית מכונית 0 ק”מ אסורה”/מי עומד מאחורי קבוצות “אל תקנו רכב” בטלגרם?”, *אקתצאד*, 10 באוגוסט, 2015.³⁷
- “Some 5 million Iranians use Telegram mobile app”, *Trend News Agency*, 23 May, 2015.³⁸
- <https://twitter.com/telegram/status/615503724195278848>³⁹
- “Iran Denies Censoring the Secure Messaging”, 5 ביולי, 2015; *Motherboard*, 30 June, 2015.⁴⁰
- פרשת המערכה “לא לקניית רכב”, *חבר אונליין*, 17 באוגוסט, 2015.⁴¹
- ביטוי ישיר למשבר זה הוא חוסר היכולת להביא לבחירתו של נשיא חדש ללבנון. אודות כך, ראו: מיכאל ברק, “הרשתות החברתיות כפלטפורמה למחאה פוליטית: לבנון לקראת הבחירות הקרובות לפרלמנט”, *ביהייב*, כרך 2, גיליון 9 (אוקטובר 2014).⁴²
- <http://www.dayan.org/sites/default/files/%20%D7%90%D7%95%D7%A7%D7%98%D7%95%D7%91%D7%A8%202014.pdf>⁴³
- <http://www.youstink.org>; *#YouStink*; *اطلعت ریحتن*; “אתם מסריחים” תחת הכתובת: *#YouStink*⁴⁴

-
- ⁴⁰ ראו לדוגמא שיח בשם "הבריאות שלנו איננה זבל": #صحتنا_مش_زبالة
- ⁴¹ ראו לדוגמא סרטון שהעלה אחד הגולשים לטוויטר ובו תיעוד של ערימות הזבל שנערמו ליד בית מגוריו:
- ⁴² <https://twitter.com/philabouzeid/status/624956195418157056> .25.7.15
- ⁴³ <https://twitter.com/walidfreiha/status/625005104832196609> .25.7.15
- ⁴⁴ <https://twitter.com/michelak87/status/634045591920599040> .19.8.15
- ⁴⁵ <https://twitter.com/AkRabih/status/624985720013344768> .25.7.15
- ⁴⁶ <https://www.indiegogo.com/projects/tol3et-re7etkom> .8.8.15
- ⁴⁷ <https://twitter.com/hashemmansy/status/638778244565716992> .1.9.15
- ⁴⁸ <https://twitter.com/khalidh674/status/637817466282881024> .29.8.15
- ⁴⁹ https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=10156070298310347&id=617425346 .22.8.15
- https://twitter.com/Gebran_Bassil/status/635151377631580160, <https://www.facebook.com/tol3etre7etkom> .22.8.15